

נספח 6: ההתיישבות החקלאית היהודית בפקיעין

במשך דורות רבים התגוררו יהודים בפקיעין שעסקו בחקלאות,¹ אך המציאות הביטחונית והכלכלית הערימה עליהם קשיים רבים.² בדו"ח מפורט של "לוח סדר עבודת האדמה בגבול עה"ק פקיעין", המצורף למפקד מונטיפיורי משנת תרכ"ו (1866), מצויינים 15 שדות המעובדים בסביבת פקיעין, וכן גנות ירק וכרמים, מספר הבהמות וכלי העבודה, וכן ההוצאות וההכנסות מאדמות אלו.³ בדו"ח צויין שהאיכרים "צריכים חזוק מהממשלה שלא יגזלו אותנו", ומן המפקד עצמו מתברר שמצב התושבים היה קשה והם ביקשו סיוע, במיוחד כדי שיוכלו לעסוק בחקלאות.⁴ בשנים הבאות הדלדל כנראה מצב החקלאים

1. יש לציין שגם בפרעם היו יהודים חקלאים במשך דורות (ראו לעיל שער שני, הע' 49), אולם בתקופה הנידונה מציאות זו פסקה. בדיווח של פינס לראשי קרן מונטיפיורי בלונדון, מיום בכסלו תרל"ז (11.12.1878) הוא ציין כי בשל הצקות שכניהם הנוצרים נאלצו היהודים למכור להם את נחלותיהם (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 52). משה דוד שו"ב ציין אמנם בזיכרונותיו כי בשנת תרמ"ב "מצאתי אז משפחות אחמות בכפר שפרעם סמוך לעכו שהיה להם אדמה" (שו"ב, תולדות הישוב, עמ' 134, ובדומה: הנ"ל, זכרונות, עמ' 70), אולם תושב צפת שביקר במקום בכ"א באדר ב' תרמ"ו (28.3.1886) ציין, כי "עובדי עבודת אדמה כבהכפר פקיעין אין, ואין אף גם לאחד מהם שום חלק באדמת הכפר ואף גם שום גנת ירק אין להם". הוא הוסיף שבבעלות הקהילה במקום, המונה עשר משפחות, 120 עצי זית, ויבולם משמש כשכר לחזן. הכותב ציין כי לורנס אוליפנט רצה לקנות 3 פדאנים אדמה עבור שלוש משפחות, אולם הנוצרים בכפר מנעו זאת, על ידי העלאת מחירן, ואוליפנט קנה במקום זאת חלקות בראש פנה (הצבי, כ"ו בניסן תרמ"ו (30.4.1886), עמ' קב-קג).

2. על המציאות בשנת תקצ"ט ראו לעיל שער שני, הע' 10. במפקד מונטיפיורי משנת תר"ט (1849) מפורטים שמות 75 אנשים בפקיעין וצויין שהמשפחות "כולם עובדי אדמה ועניים מרודים מחמת עול מסים שמכבידים עליהם הגויים" (מפקדי מונטיפיורי, תר"ט, עמ' 59-62. מובא גם אצל בן-צבי, שאר ישוב, עמ' 59-60, ומתוארך שם בטעות לשנת תקצ"ט). במכתב למונטיפיורי משנה זו מציינים תושבי המקום: "והנה עבדיך עניים ואביונים נודדים ללחם ואין וגם כבד עלינו עול מלכות יותר משאר מקומות" (בן-צבי, פקיעין, עמ' 70). במפקד מונטיפיורי משנת תרט"ו (1855) מפורטים 63 שמות. רק אחד מצויין כ"חורש האדמה", שאר העובדים עוסקים בעיקר ברוכלות ובאומנות. אנשי הכפר העירו שם, בכ"ג באדר תרט"ו, שהם "כולם עניים מרודים אוכלים לחם עשבים ונודדים ללחם ומצוה לרחם עליהם" (מפקדי מונטיפיורי, תרט"ו, עמ' 80; בן-צבי, שם, עמ' 60). לדעת בן-צבי (שם, עמ' 50), יתכן שחלק מעובדי האדמה הסתירו מרושמי המפקד את עיסוקם ואת בעלותם על קרקעות, כדי להשיג תמיכה ממונטיפיורי, ויתכן שמספר העוסקים בחקלאות רב מן המתואר במפקדים.

3. מפקדי מונטיפיורי, תרכ"ו, עמ' 377; בן-צבי, פקיעין, עמ' 70-71.

4. במפקד תרכ"ו מנויים 24 משפחות (60 איש), מתוכם מוזכרים 8 עובדי אדמה, ועוד 12 העוסקים בדוחק ברוכלות ובאומנות, המבקשים סיוע כלכלי ובפרט במתן "פדאן אדמה", כדי לעבוד אדמה (מפקדי מונטיפיורי, תרכ"ו, עמ' 372-373). בעקבות זאת הזכיר יחיאל ברי"ל בעיתונו את פניית "האכרים ועובדי האדמה מבני אחינו היושבים בכפר פקיעין", לסיוע ממונטיפיורי, "כי האכרים האומללים האלה אשר בזעת אפם ונפשם בכפם יביאו את לחמם יבש, נשאר בחוסר כל ממקנה עד מזרע הארץ מפני חרב נטושה בהרי הלבנון בשנה העברה" (הלבנון, כ"ד בחשוון תרכ"ז (2.11.1866), עמ' 323).

במקום. ההתיישבות היהודית במקום, בשנות ה-80, הייתה מחולקת בין המשפחות שהתגוררו במקום מזה דורות, שעסקו בחלקן בחקלאות,⁵ לבין יהודים עשירים מצפת ומטבריה שהיו בעלי נכסים במקום והיו שוהים במקום בימות הקיץ. בכ"ו בטבת תרמ"א תיאר אברהם ב"ק מטבריה את המציאות בפקיעין כך:

כפר פקיעין. שני בעלי בתים עובדי אדמה משלהם. שלושה בעלי בתים עובדים אדמת הגוים נקראים חאראטין ועוד איזה עניים יושבים בשם ויש להם ביהכנ"ס קטן, ויש להם שו"ב אשכנזי מצפת"ו [מצפת תבנה ותכונן]. ויש חכמים עשירים מצפת"ו ומטבריא, אשר יש להם בפקיעין [קרמים וזתים ובכל ימי הקיץ יושבים בפ(י)קיעין] החכמים הנ"ל ערך עשרים בעלי בתים.⁶

משה דוד שו"ב, שהגיע לארץ בחורף תרמ"ב, ציין כעבור שנים בזיכרונו:

אנכי בבואי לא"י לפני שלשים שנה מצאתי עוד כשלישים משפחות יהודים בכפר פקיעין שישבו מזמן קדום ורובם היו עובדי אדמה, והמועט שלא עבדו את אדמתם היתה הסבה מפני שעול העשור והמסים שלל מאתם את האדמה והיו מוכרחים היו לסבוב בכפרים כבעלי מלאכה שונים, אבל נשיהם ובניהם עבדו [ב]גני ירקות אצל בתיהם בכפר, ובבאי לכפר פקיעין קשה היה לי להבחין בין משפחות היהודים למשפחות הפלחים הערביים, ועד היום נשארו משפחות אחדות שיש להן שם מעט אדמה.⁷

בשל מצבם הקשה, פנו תושבי המקום בבקשת סיוע. לורנס אוליפנט, שביקר במקום באביב תרמ"ג (1883), קנה עבורם 3 פדאן אדמה (כ-450 דונם),⁸ ובקיץ תרמ"ד תרם להם 1,000 פרנק לקניית שוורים.⁹ מונטיפיורי תרם להם, באביב תרמ"ד, 25 לירות סטרלינג, דבר שאפשר להם להחזיר לבעלותם חלקות שמכרו בשל מצוקתם.¹⁰ ריי"מ פינס שביקר

5. המשפחות הוותיקות ביותר במקום היו כמה משפחות כהנים. משפחות נוספות בקבוצה זו עברו לגור בכפר, במשך השנים, מיישובים כפריים אחרים, כמו: כפר עלמא, דיר-אל קמר וחצביה שבלבנון, ובמחצית השנייה של המאה ה-19 נוספו עולים מפרס וכורדיסטאן (בן-צבי, שאר ישוב, 21, 46-51).

6. מלאכי, מנגד תראה, עמ' 310.

7. שו"ב, תולדות הישוב, עמ' 134.

8. המגיד, ט"ו בסיון תרמ"ג (20.6.1883), עמ' 199; א' בסיון תרמ"ג (6.6.1883), עמ' 181; אוליפנט, חיפה, עמ' 41-42. אוליפנט ציין שם שמתגוררות במקום 20 משפחות יהודיות, כולם כהנים, המונות 120 נפש, ובנוסף פוקדות את הכפר מזה שנים משפחות מצפת ומטבריה, ובפרט בקיץ זה, בשל מגיפת הכולירה שפקדה את הארץ.

9. פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 9; כתבים, 636; המליץ, כ"ו בשבט תרמ"ו (2.2.1886), עמ' 82.

10. המליץ, ז' באייר תרמ"ד (2.5.1884), עמ' 505; הצבי, ב' בתמוז תרמ"ז (24.6.1887), עמ' נו.

במקום בקיץ תרמ"ה,¹¹ מסר תיאור מפורט על מצב ההתיישבות היהודית בכפר. הוא ציין שבכפר כ-300 בתים, בהם מתגוררים מוסלמים, נוצרים, דרוזים וכמה עשרות משפחות יהודיות, מתוכם 22 משפחות של יהודים עובדי אדמה, כדלהלן:¹²

ההתיישבות היהודית בפקיעין בשנת תרמ"ה (1885)			
משפחות	מספר הנפשות	התושבים	בבעלותם
6	34	משפחות שמקורו בטבריה, עוסקות בעיקר במסחר ובהלואה, וקנו נכסים מן הגוים	160 דונם, 8 גנות 500 זיתים 7 פרים 2 פרות 60 עזים
2		משפחות עשירות מצפת	משפחה אחת ממשכנת אדמות ומחזיקה גמלים סוסים שוורים ועזים רבים משפחה שנייה - ממשכנת אדמות רבות, מן הדרוזים, שאינן מעובדות כלל
22	87	עובדי אדמה מדורות "והם פלחים גמורים לכל משפטיהם", למעט 7 שעוסקים באומנות ובמסחר	352 דונם, 10 שוורים, 60 עזים, 11 חמורים, 13 גנות 221 זיתים. לרובם 10-20 דונם בלבד, למיעוטם עד 50 דונם

פינס ציין כי היהודים נתונים לשרירות לב "שרי המסים מהממשלה המוצצים את שארית דמם" הגובים מהם פי 3 משאר תושבי הכפר. תושבי הכפר חיטבו כי הם זקוקים תוספת של 100 דונם אדמה, 3 שוורים, חמור ו-5 עיזים לכל משפחה. פינס הציע כי חובבי ציון יקנו עבור תושבי הכפר כאלף דונם, ובהמות נדרשות בעלות כוללת של 14,000 פרנק, וכן יתנו סיוע כספי בשנים הבאות עבור שתילת זיתים ותאנים ובפרט ימנו מפקח שיעמוד מול השלטונות בענייני מסים. "טוב להחזיק בידי האכרים הללו ולהרימם משפל מצבם

11. ככל הנראה בכ"ב-כ"ג בתמוז תרמ"ה (5-6 ביולי 1885), ראו כתבים, 636, בהע' 2.

12. כתבים, שם; המליץ כ"ו בשבט תרמ"ו (2.2.1886), עמ' 81-82. וראו גם הצפירה, ד' בחשון תרמ"ו (13.10.1885), עמ' 306.

מאשר לברוא חדשים מחומר אשר יעשה ממנו סוחרים וסרסורים", ניסה פינס לשכנע, אולם סיוע מחובבי ציון לא הגיע. בעת ביקורו של הברון רוטשילד בראש פנה, בשלהי אייר תרמ"ז, הגיעו אליו נציגי פקיעין, והגישו לו מכתב חתום בו ציינו כי "נאחזו שם לפני מאות בשנים, והם גם הם מעשי אבותיהם לעבוד את אדמה". בשל מצבם הקשה בשנים האחרונות ובהעדר מימון לבהמות וכלי חרישה ביקשו החותמים שאדמותיהם יועברו לבעלות הברון "למען יחסו תחת צלו כאחת המושבות החוסות בצל חסדו של השר". על המכתב חתמו ראשי 20 המשפחות, שמנו כ-100 נפש, וכן ר' חיים אלחדיף מטבריה, שניהל את "עבודת שדותיו כרמיו וזיתיו" של אביו הרב בכור אלחדיף מדייני טבריה.¹³ בפועל, הברון לא לקח תחת חסותו את ההתיישבות במקום. אמנם בשנת תרמ"ח עבר בכפר פקיד הברון אליהו שייד והסכים למנות שו"ב ומורה, מכספי הברון.¹⁴

גם בעשורים הבאים יימנו במקום כ-20 משפחות עובדות אדמה ועוד משפחות נוספות, שהתגוררו במקום לפרקים.¹⁵

13. הצבי, ב' בתמוז תרמ"ז (24.6.1887), עמ' נז. וראו לעיל שער שלישי, הע' 140, הדיווח משנת תרמ"ג על גינות הירק בפקיעין ששבבעלות משפחת אלחדיף. ברשימה שערך פינס מראשית שנות ה-90, צויין שבמקום 18 משפחות יהודיות עוסקות בעבודת האדמה. היישוב היהודי מונה 22 משפחות (133 נפש) הגרות במקום בקביעות ועוד 10 "חכמי עיה"ק טבריה היושבים כעת בכפר פקיעין להחיות נפשם" (49 נפש) וביניהם ר' חיים אלחדיף (בן-צבי, שאר ישוב, עמ' 21-22 (הע' 20), 61-62. על כתובה מי"ב בחשון תרנ"ב, חתום הרב בכור אלחדיף כעד, ומסתבר שהוא זה שערך את הקידושין (סה"ל מדף MSS-D).

14. המליץ, כ"ט בתמוז תרמ"ח (8.7.1888), עמ' 1463. א"מ לונץ ציין, בשנת תרנ"ט (1899), כי השו"ב, יליד צפת המשמש גם כמורה, כמוהל וכחזן, מקבל 40 פרנק לחודש מבית הפקידות בראש פנה (לונץ, פקיעין ושרעם, עמ' 131).

15. ראו ברשימת פינס לעיל. במכתב ששלחו יהודי המקום לברונית הירש ב-1895 הם מציינים שהם מונים 25 משפחות המונות 202 נפש, המתפרנסות מחקלאות. הם מצויים במשבר קשה בשל יכול מועט וכובד המסים (עבר-הדני, מפעל הנדיב, עמ' 54). לונץ ציין, בשנת תרנ"ט (1899), שבמקום המונה 702 נפש, רובם דרוזים ונוצרים, 11 משפחות יהודיות המונות 96 נפשות, מתוכן 3 עוסקות בחקלאות (לונץ, שם, עמ' 131). עבר-הדני, שם, מציין שברו"ח שכתב בשנת 1904 (תרס"ד) דניאל ספורטה, מנהל ראש פנה, שביקר במקום, הוא ציין כדלהלן:

מפליא הדבר שאיננו מוצאים שום התייחסות לסוגיית השמיטה במקום, לא בשמיטת תרמ"ט ולא בשמיטות שלפניה ולאחריה, בפרט שתושבי הכפר עמדו אז בקשרים עם חכמים מטבריה, וחלק מן האדמות אף היו בבעלות חכמים אלו.¹⁶

הערות	יהודים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	
לפני 100 שנה מנו כפול	23 מונים : 81 נפשות	4	40	49	משפחות
לפני 60 שנה היו ברשות יהודי פקיעין כ-25 פדאן. נאלצו למכור עקב הקשיים.	2-3 פדאן [300-450 דונם]. מתוכם : - 150 דונם בבעלות הרב הראשי של טבריה [הרב בכור אלהדיף] - חלקות קטנות לרבנים אחרים [מטבריה]. - חלקה ושני בוסתנים שייכים ליהודים מצפת. החלקות של אנשי טבריה וצפת - מוחכרות ליהודי פקיעין	3 פדאן [450]	33 פדאן [4,950 דונם]	40 פדאן [6,000 דונם]	אדמה

16. מדברי שו"ב דלעיל משמע לכאורה שמצא איכרים עובדים בשנת תרמ"ב, אלא אם כן כיוון בתיאורו את עבודתם בשאר השנים, ואם כן מפליא שלא ציין כלל מה עשו באותה שנה שהגיע. גם לגבי האדמות שבבעלות משפחת אלהדיף לא ברור האם וכיצד טופלו בשמיטה. וראו גם לעיל שער שלישי, הע' 140.